

Чому Російській імперії вдалося мобілізувати українське козацтво для участі в наполеонівській війні 1812 р., придушенні Листопадового повстання 1830 р. та Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр.?

Відповідь на це питання можна отримати, знаючи становище козацтва в першій половині XIX ст. Тоді відбувалося його поступове оселяння і закріпачення. Залучення його до бойових дій, які вела держава, супроводжувалося обіцянками повернення їм колишнього вільного становища. Для переконливості козакам повертали традиційне для них управління, дозволяли самостійно обирати полковників та офіцерів, зрозумілу і знайому їм форму самоорганізації. У своєму середовищі козаки чутливо реагували на такі обіцянки. Адже вільне життя пам'ятали діди (пригадаємо розповіді діда Тараса Шевченка), воно уже героїзувалося у піснях і баладах і стійко закріплювалося в історичній пам'яті. Держава спекулювала на таких козацьких прагненнях і настроях. Одним із перших до маніпуляцій вдався малоросійський генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський. Йому аби виконати розпорядження Олександра I зібрати полки для війни з Наполеоном, довелося пообіцяти козакам, що створене ними Українське військо після війни не розформують і козаки залишаться на військовій службі. Комітет міністрів тоді засудив вчинок генерал-губернатора, вказавши на перевищення ним повноважень, але не відшкодував козакам їхніх витрат на озброєння, що коштувало їй тоді вже чимало – 100 руб. на козака. Крім того, їхніх коней і зброю забрали в казну. На численні скарги до імператора про відшкодування їхньої вартості ніхто не відповів.

Подібною була й політика наступного генерал-губернатора М. Г. Рєпніна. Як добру нагоду продемонструвати козацький військовий досвід, розцінив він звернення до нього у квітні 1831 р. управляючого Головним штабом посприяти у придушенні польського Листопадового повстання 1830 р.

Наприкінці березня – на початку квітня 1831 року успішні бойові дії польських повстанців проти російської армії під командуванням сина прусського офіцера І. І. Дібіча-Забалканського (1785–1831) сприяли поширенню повстання по всій Литві, а вторгнення польського корпусу генерала Ю. Двірницького на Волинь значно ускладнило становище військ. Микола I не розгубився, а спішно вимагав підняти козацтво для захисту імперії. Малоросійський військовий губернатор врахував попередній досвід, тому й запевнив Миколу I, що, незважаючи навіть на невиконання попередніх обіцянок, козаки залишилися вірно-підданими престолу та зможуть знову виставити нові полки, але озброїти їх на власний рахунок вже не зможуть. Причина полягала в їхньому збіднінні, чому передували не лише значні втрати 1812 р., а й неврожаї, нашествия сарани, падіж худоби, епідемії та врешті підвищення державного податку в останні роки Олександра I. Він шкодував, що коней, яких ще недавно мали всі козацькі господарства, можна побачити лише в тих, хто займається чумакуванням.

«Було б непогано, – міркував М. Г. Репнін, – щоб імператор обмежив податки, що сплачували козаки, а дворянам зменшив подушний акциз на виготовлення горілки. У цьому разі вони відгукнуться на його заклик стати в козацьке ополчення проти повсталих поляків». Було здійснено розрахунки, скільки коштуватиме обмундирування козака, вартість коней, підраховано, яке число козаків буде виставлено з кожного повіту та скільки грошей повинні надати поміщики для формування ополчення. Робота закипіла дружніше, коли надійшов указ про ліквідацію недоїмок і зменшення податків з козаків. М. Г. Репнін одразу ж вирушив до козацьких сіл, які розташовувалися по сусідству з Київською та Подільською губерніями, і особисто зачитував указ. Він не скупився на красиві й зворушливі слова, такі як «добрі та вірні козаки» (так свого часу до них звертався Г. О. Потьомкін), не шкодував їх, постійно наголошуючи на «вірності престолу» і «монарших щедротах», а також нагадував про славу батьків і дідів, яку вони здобули в боротьбі з Річчю Посполитою, та просив козацтво виявити патріотизм і піднятися на захист своєї батьківщини в її тяжку годину. Повсталі проти імперії поляків називав не інакше як «віроломними й невдячними зрадниками», що знаходило відгук козацького середовища. Мобілізуючи давні антипольські настрої козаків та маніпулюючи історичною пам'яттю, М. Г. Репнін вказував, що повстанці є тими самими ляхами, з якими воювали їхні діди, бо ті хотіли знищити православну віру та заволодіти українськими землями. Після таких ідеологічних «накачувань» перед ними ставилися конкретні завдання: кожен воїн-козак мав бути озброєний з дому простою пікою і забезпечений тримісячним харчуванням, що коштуватиме 64 руб. Шаблі з португезями та пістолі видаватимуться від казни. До полків прийматимуть козаків від 20 до 60 років. До уваги не братимуться ріст і навіть незначні фізичні вади, головне, щоб козак міг добре сидіти в сідлі.

Дворяни забезпечуватимуть козацьке ополчення кіньми та фуражем для них у кількості, що залежатиме від селянських душ чоловічої статі, які перебували в їхній власності. На 219 душ селян припадала поставка одного коня зі зброєю, що становило 108 руб. асигнаціями, адже сідло коштувало 22 руб., шітка й скребло – 2 руб. 20 коп., вовняна попона – 4 руб. 50 коп., кінська торба – 27 коп., дві підкови – 50 коп., а ще овес і сіно. Якщо всіх поміщицьких селян в обох губерніях, Полтавській і Чернігівській, нараховувалося понад 570 тис., то неважко підрахувати, що коней було поставлено 2600 голів.

Коли слів про минулу козацьку славу забракло, М. Г. Репнін знову нагадав про царські милості та, зважаючи на селянські інтереси козаків, вказав і на подяку, яку вони вже отримують від Бога, адже на полях і в степах того року зрів високий урожай. Промова малоросійського військового губернатора зачіпала за живе, сколихувала все ще яскраві сторінки колишніх козацьких звитяг, будила надію на волю і позбавлення бідності.

У кожному повіті створювався комітет для формування полку, який очолював місцевий предводитель дворянства. До його складу входили повітовий суддя, городничий і стряпчий. Координацію повітових комітетів здійснював уже губернський комітет, очолюваний губернатором.

І справді швидко, лише за шість тижнів, М. Г. Репніну вдалося сформува-ти вісім кавалерійських полків, до яких влилося понад п'ять тисяч козаків. Від 163 козаків виділявся один козак. На кошти козацьких громад шилися мунди-

ри й закупувалися необхідні речі для походу, що становило загалом 947 тис. руб. Мундири були темно-зеленого кольору з червоною випушкою на комірі й рукавах.

Якщо малоросійське вже «селянське» козацтво неважко було примарними обіцянками поставити у стрій, то з дворянством справа виглядала дещо інакше. Більш інформована про цілі й завдання польських повстанців українська шляхта не поспішала вносити 10-копійчаний збір на користь офіцерського складу козацького війська. Проте і дворянство витратило чимало – 455 тис. руб. Для офіцерських посад (24 штаб-офіцерів і 250 обер-офіцерів) запрошувалися в основному відставні військові, список яких укладали на повітових дворянських зібраннях. Здавалось, що їх буде достатньо, бо українське дворянство, прослуживши в царській армії найменший необхідний час, виходило у відставку і поверталось до своїх маєтків, щоб займатися звичним господарством. Імператор не любив його за це, бо вважав, що воно має постійно нести військову службу імперії, а не вирощувати пшеницю та ячмінь, а до того ж виготовляти з них спиртні напої. Отож, через брак імперського патріотизму місцевої знаті довелося запрошувати й цивільних чиновників на офіцерські посади.

Перед походом М. Г. Репнін знову звернувся з наказом до кожного із восьми полків, у якому закликав козаків примножити колишню славу на війні з поляками, а разом – і славу вітчизни, виправдати високу довіру імператора, а для цього козацтву потрібно бути слухняним і покірним. Козаки склали присягу, яка мала слугувати стримуючим чинником від можливих втеч. Козацькі полки покликані були прикривати тили діючої армії, охороняти шляхи, адже повстанці можуть появитися будь-коли і будь-де в прикордонних місцевостях. Тому й формувалися полки легкої кавалерії. Наполегливість М. Г. Репніна, вміла імперська пропаганда спільної вітчизни, ворожості поляків (а не їхньої волелюбності) не могла не принести успіху. Козацькі полки виявилися готовими до походу набагато раніше – у травні, хоча спершу йшлося про кінець жнив. Їх спішно відправили до Мінська в розпорядження головнокомандуючого резервною армією генерала від інфантерії графа П. О. Толстого.

Не підтримане на Правобережній Україні православним селянством дворянство відійшло від повстання, а тому воно зазнавало поразки за поразкою, й козацькі полки не були задіяні в його придушенні. Через пів року 3-й, 4-й, 5-й і 8-й полки прийшли назад, у козаків вилучили зброю й повернули її до Київського Арсеналу. Два полки на прохання міністра фінансів було передано у відання митниць для посилення відомчої варти, з чотирьох сформовано два (з малоземельних і безземельних козаків). Грубо порушивши оголошені спершу умови добровільної мобілізації, при тому, що козаки озброювалися також за власний коштів, їх відправили на Кавказ, в цей подібний до воєнної прірви, ще не підкорений імперією регіон. Частина з них відправляли у Тверську область, де їм гарантували виділення достатньої кількості родючої землі.

У жовтні 1832 р. повідомлялося в усі козацькі волості, селища й громади про отримані від імператора пільги: до вже названих додавалося зменшення оброку до 3 руб., а з 1832 р. – до 4 руб. з кожної ревівської душі. До цього козаки Полтавської та Чернігівської губерній сплачували щорічно державі податків майже на 14 рублів. Та найважливішим, що отримали козаки, то це право на

спадкове володіння й продаж землі серед свого стану, закріплене іменним указом Сенату від 25 червня 1832 р. Ба більше, у випадку череззсмужжя вони могли за дозволом казенної палати, узгодженим із військовим губернатором, обмінювати землю з поміщицькою. Узаконювалося також право продажу спиртних напоїв; військова служба обмежувалася 15 роками, причому щорічно в солдати бралось 5 осіб від тисячі козаків. За браком документів не вдалося простежити, чи змогли козаки скористатись тими незначними привілеями, які вони отримали від імперської політики Миколи I. Очевидно, що ні. Адже козацьке безземелля постійно створювало соціальне напруження, а тому генерал-губернатор неодноразово вдавався до переселень козаків, продовжуючи використовувати їх для військового захисту порубіжних кордонів імперії та колонізації цілинних земель півдня.

У зв'язку зі Східною (Кримською) війною відбулася мобілізація й української людності. Цього разу йшлося про безпосередню участь малоросійських козаків у війні, адже союзницькі війська захопили Крим, і настав найкритичніший її момент – битви за Севастополь. Олександр II підписав положення про формування козацьких полків. Як свого часу М. Г. Репнін, так і генерал-губернатор С. О. Кокошкін звернувся до досвіду 1812 і 1831 рр. І хоча він традиційно доповідав імператору про зростання патріотичних почуттів, однак історичні документи свідчать про інше. В одній із приватних розмов М. О. Максимович висловився, що в козацьких полках 1855 р. більшість призовників становили селяни, а збори відбувалися без натхнення, засвідчуючи цим «повне винищення руського почуття». Справді, крім козаків до війська залучалися державні й поміщицькі селяни. Дворяни, зобов'язані всіляко сприяти формуванню козацьких полків, створювали провіантський магазин та зібрали 300 тис. руб. на обмундирування ратників, а також постачали коней для возів. Козацькі громади виділяли з однієї тисячі козаків 12 осіб. При цьому громади надавали кошти для їхнього обмундирування, виплачували жалування, забезпечували місячне харчування та постачали фури для перевезення провіанту. Після сформування полків козаки переходили на державне утримання, на період служби їх звільняли від сплати податків. Загалом було сформовано шість полків, із яких чотири – з козаків Полтавської губернії, два – з Чернігівської. Формувалися вони довго і виступили лише наприкінці 1855 р., коли воєнні дії фактично завершилися. Перший і Другий полки вийшли у напрямку до Санкт-Петербурга, проте в лютому 1856 р. їх було повернуто назад, до Полтави, Третій і Четвертий – до Миколаєва, П'ятий і Шостий – до Гельсінґфорса. Дев'ять дружин ополчення вирушили до Облaсті Війська Донського для посилення військ генерал-ад'ютанта М. Г. Хомутова, але в лютому їхній марш також було призупинено. Згодом їх розформовували й передали у відання місцевих губернаторів чернігівського, полтавського та харківського.

Російська імперія використала військовий потенціал козацтва для власного утвердження на завойованих нею землях. За участь у військових операціях імперії йому надавалися тимчасові привілеї, як от: зменшення податків та врегулювання землекористування. Його переселяли на завойовані території, наділяючи козаків землею, знаючи притаманне українцям прагнення до господарювання. Натомість за ними залишалася військова функція охорони

державних кордонів та придушення спротиву місцевого населення. Спекулювала вона й на складних стосунках українського та польського народів у минулому, протиставила козаків польському національному рухові.

Бібліографія

Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII–XIX ст.). Одеса: Астропринт, 2009.

Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005.

Валентина ШАНДРА